

Η ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣΕΩΣ

ΑΙ ΑΝΤΙΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ KANT

Ὁ βαθὸς Σκεπτικισμὸς τοῦ Hume εἰς ζωηρὰν ἐπέβαλεν ἀνησυχίαν τὸν πολλὸν Καθηγητὴν τῆς Königsberg. Ὁ Kant ἐξετράφη εἰς περιβάλλον ὀρθολογιστικὸν καὶ τοῦτου ἕνεκα ὁ Ἐμπειρισμὸς τοῦ Hume ἐτάρασσεν αὐτόν. Τῷ ἀπήνησεν ὄντως διὰ τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῷ λόγου (Kritik der reinen Vernunft),¹ ἥτις δικαίως πανθομολογεῖται ὡς τὸ μεγαλειωδέστερον φιλοσοφικὸν δημιούργημα τῶν νεωτέρων χρόνων. Ὁ σοφὸς Γερμανὸς καλεῖ ἐν τῷ βιβλίῳ ἐκείνῳ (σελ. 246, τόμ. 2ου) τὸν Hume νοημονέστερον ἐξ ὅλων τῶν σκεπτικιστῶν, ἄνδρα βαθυστόχαστον καὶ πάσης τιμῆς ἄξιον, οὐ αἱ πλάνας ἐγεννήθησαν ἐν τῇ ὁδῷ τῇ ἀγούσῃ πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Τρία βήματα διακρίνει ὁ Kant (2ου τομ. σελ. 244) ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ καθολοῦ· πρῶτον καὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ Λόγου χαρακτηριστικὸν εἶνε τὸ δογματικόν, κατὰ τὸ ὁποῖον παθητικώτατα δεχόμεθα τὰς ἀληθείας, χωρὶς οὐδόλως νὰ ὑποβάλλωμεν αὐτάς εἰς ἔλεγχον· δεύτερον εἶνε τὸ σκεπτικιστικόν, καθ' ὃ ἡ κρίσις χειραγωγουμένη ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας ἀμφιβάλλει περὶ πάντων. Ἀμφότερα τὰ στάδια ταῦτα εἶνε μεταβατικὰ καὶ προεισαγωγικὰ οὕτως εἰπεῖν εἰς τὸ τρίτον καὶ οὐσιώδες βῆμα τῆς Φιλοσοφίας—τὸ κριτικόν. Κατ' αὐτὸ εἰς ἐνδελεχῆ ὑποβάλλομεν ἔλεγχον οὐχὶ πλεόν τὰ facta τοῦ λόγου, ἀλλ' αὐτόν τοῦτον τὸν λόγον ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ ἰσχύϊ καὶ μεθ' ὅλων τῶν a priori γνώσεων, ὧν εἶνε δεκτικός, πρὸς ἐξακριβώσιν τῶν ἀκριβῶν αὐτοῦ ὀρίων καὶ σαφῆ ἐκτίμησιν τῆς ἀγνοίας αὐτοῦ. Ὁ Σκεπτικισμὸς, κατὰ ταῦτα, δὲν εἶνε τὸ τελικὸν τῆς Φιλοσοφίας στάδιον, ἀλλ' ἀπλῶς τόπος τις ἀναπαύσεως, ἐν ᾧ ὁ Φιλόσοφος ἀναλογίζεται τὸ πρὸ μικροῦ τερματισθέν δογματικὸν αὐτοῦ ταξίδιον καὶ ἀνιχνεύσει τὴν χώραν ἐν ἣ εὐρίσκεται, ἐπὶ τῷ τέλει νὰ ἐκλέξῃ ἀσφαλέστερον τὴν ὁδόν, ἣν τοῦ λοιποῦ θ' ἀκολουθήσῃ. Ἐκ τῆς ἀπόψεως ταύτης πράγματι καλεῖ ἀλλάχου τὸν Hume ὁ Kant: γεωγρα-

* Συνέχεια ἐκ σελ. 70 τοῦ Γ' τόμου Τεύχ. Α' καὶ τέλος.

1. Αἱ παραπομπαὶ ἐφεξῆς γίνονται εἰς τὴν δίτομον γαλλικὴν μετάφρασιν τοῦ Barné, ὡς αὕτη διεκνεύσθη ὑπὸ τοῦ Archambault, Paris, Flammarion (ἐκδ.).

φιν τοῦ ἀνθρώπινου λόγου (2ου τόμ. σελ. 243) καὶ καίτοι αὐτόν, διότι ἔμεινεν εἰς τὸ μεταβατικὸν στάδιον τοῦ Σκεπτικισμοῦ, δὲν προδχώρησεν εἰς τὸ τελικὸν τῆς Φιλοσοφίας στάδιον—τὸ κριτικόν.

Ἡ κατ' ἐξοχὴν πρωτονομία τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καντίου εἶνε ὅτι, ἐμβαθύνσας περισσώτερον παντὸς ἄλλου εἰς τὰς λεγομένας γνώσεις; ἐκ τῶν προτέρων, ἀνεκάλεσε πρῶτος τὰς a priori συνθετικὰς κρίσεις. Ἔως τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ οἱ Ὀρθολογισταὶ ἐπίστευον ὅτι πᾶσαι αἱ ἐκ τῶν προτέρων γνώσεις ἡμῶν εἶνε κρίσεις ἀναλυτικαί, ἐν αἷς δηλαδὴ τὸ προσκεκλιμένον εἰς τὸ ὑποκειμένον κατηγορημα ἐνυπάρχει ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ὑποκειμένου καὶ δι' ἀναλύσεως συνάγεται ἐξ αὐτοῦ, καθὼς; λ. χ. ἐν τῇ προτάσει ὁ ὄντης ἄνθρωπος εἶνε ὄντης. Αἱ κρίσεις αὗται, ἔλεγον, δὲν μωροφονταὶ διὰ τῆς ἐμπειρίας, ἀλλ' ἐξ ἐποχῆς ὁ λόγος ἐκκολάπτει αὐτάς, ἐρεϊδόμενος ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀντιφάσεως. Μεταξὺ δὲ τῶν ἐκ τῶν προτέρων τούτων γνώσεων κατέτασσον καὶ τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος, καθὼς ἄλλως πάσας τὰς ἀρχὰς τῆς Ἀριθμητικῆς καὶ τῆς Γεωμετρίας—διὰ τὰ περιορισθῶμεν εἰς αὐτάς μόνον.

Ὁ Kant ὁμοίως πρῶτος παρετήρησεν ὅτι αἱ ἀρχαὶ τῆς Ἀριθμητικῆς καὶ τῆς Γεωμετρίας δὲν εἶνε κρίσεις ἀναλυτικαί. Πῶς εἶνε δυνατόν, λέγει, ἐν τῇ προτάσει: $7+5=12$ νὰ συναγάγωμεν ἀναλυτικῶς καὶ κατὰ τὸν νόμον τῆς ἀντιφάσεως ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ 7 καὶ τῆς τοῦ 5 τὴν ἐννοιαν τοῦ ἀθροίσματος 12; (τόμ. 1ου, σελ. 47). Ἡ ἐννοια τοῦ 12 δὲν περιλαμβάνεται οὔτε ἐν τῷ 7 οὔτε ἐν τῷ 5, ὥστε δι' ἀναλύσεως νὰ ἐξαχθῇ ἐξ αὐτῶν, ἀλλὰ προκόπτει διὰ τινος διαισθήσεως (intuitio); ἣτις προστιθεῖται εἰς τὴν ἐννοιαν τοῦ 7 νέας 5 ἐνόητας καὶ σχηματίζει οὕτω τὸ ἄθροισμα 12. Ἐὶς αὐτὸ ῥητέον καὶ προκειμένον περὶ τῶν Γεωμετρικῶν ἀρχῶν οὔτε οὐταὶ εἶνε κρίσεις ἀναλυτικαὶ a priori, καθὼς διασχυρίζονται οἱ Ὀρθολογισταί. Ἐν τῇ προτάσει, ἐπὶ παραδείγματι: μεταξὺ δύο σημείων συντομωτέρα εἶνε ἡ εὐθεία, ἐδρισκόμεθα πρὸ κρίσεως πᾶν ἄλλο ἢ ἀναλυτικῆς. Ἐὶς τὴν ἐννοιαν τῆς εὐθείας ἐκφράζει μίαν ποιότητα, δὲν διαλαμβάνεται δ' ἐν αὐτῇ τίποτε τὸ ποσοτικόν, εἰς τρόπον ὥστε δι' ἀναλύσεως νὰ συναγάγωμεν ὅτι πάσης ἄλλης τεθλασμένης ἢ εὐθείας θὰ εἶνε βραχυτέρα. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐννοια τοῦ ποσοτικῶς μικροτέρου προστίθεται εἰς τὴν ἐννοιαν τῆς εὐθείας διὰ τῆς διαισθήσεως, ἣτις τὴν σύνθεσιν ταύτην καθιστᾷ δυνατὴν (τόμ. 1ου, σελ. 48). Βεβαίως, ἐξακολουθεῖ ὁ Kant, ὑπάρχει μικρὸς τις ἀριθμὸς γεωμετρικῶν ἀρχῶν, αἵτινες εἶνε ὄντως κρίσεις ἀναλυτικαί καθὼς; λ. χ. τὰ ἀξιώματα: $a=a$, πᾶ; ἀριθμῶς, πᾶν ὄνολον εἶνε ἴσον πρὸς

ἐκ τὸ καί : $(x+5) > x$, ἦτοι τὸ ὅλον εἶνε μείζον τοῦ μέρους αὐτοῦ. Πλὴν αἱ προτάσεις τοῦ εἶδους αὐτοῦ εἶνε μᾶλλον μέσθ δι' αὐτὸν μεθοδικῶς διαρθροῦμεν τὰ γεωμετρικὰ θεωρήματα καὶ οὐχί κορίως εἰπεῖν γεωμετρικαὶ ἀρχαί¹.

Κρίσεις λοιπὸν ἀναλυτικαὶ a priori δὲν εἶνε αἱ ἀριθμητικαὶ καὶ γεωμετρικαὶ ἀρχαί· τί εἶνε ἀρα ; Εἶνε, λέγει ὁ Kant, κρίσεις συνθετικαὶ a priori. Ἐν ταῖς συνθετικαῖς κρίσεσι τὸ κατηγορήμα δὲ, διαλαμβάνεται ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλ' ἡμεῖς κατηγοροῦμεν αὐτὸ τοῦ ὑποκειμένου, κατὰ τὰς ὑποδείξεις τῆς ἐμπειρίας. Ἐκτὸς ὁμοῦ τῶν συνθετικῶν κρίσεων ἀπλῶς, ὁ Kant ἀντιρεῖ τὰς συνθετικὰς κρίσεις a priori, ἐν αἷς τὸ προσεπτόμενον εἰς τὸ ὑποκειμένον κατηγορήμα δὲν διαλαμβάνεται μὲν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ὑποκειμένου, ἀλλ' οὐτε καὶ ἐκ τῆς ἐμπειρίας ἢ νόησις ἀρβεται αὐτό· τοῦτο ἐπιβάλλεται εἰς τὴν γνῶσιν a priori (τόμ. 1ου σελ. 42—45 καὶ 179—185). Μεταξὺ τῶν συνθετικῶν τοῦτων κρίσεων a priori ὁ Kant κατατάσσει καὶ τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος. Κατ' αὐτὸν ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος οὐτε κρίσις εἶνε ἀναλυτικὴ a priori (καθὼς ὀρθῶς ὁ Hume διείγνω), ἀλλ' οὐτε κρίσις ἀπλῶς συνθετικὴ, τὴν ὁποῖαν ἢ νόησις ὀρβεται ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας (ὡς ὀπέλαθεν ὁ Hume). Ἡ ἐμπειρία προϋποτίθηται τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος, ἄνευ τοῦ ὁποῖου οὐδένα πειραματικὴ ἐρευνᾶ εἶνε δυνατὴ (τόμ. 1ου, σελ. 211, 215, 216, 220, 223 καὶ ἄλλαχοῦ), πῶς λοιπὸν εἶνε δυνατὸν αὐτῇ νὰ πρῶρηθῆ ἡμεῖν τοῦτον ; Ἐκ τῶ ἀλλοῦ ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ διακριβοῦμεν ἀπλῶς τὴν κανονικὴν διαδοχὴν τῶν ἐναλλασσομένων καταστάσεων· δὲν δυναίμεθα ὁμοῦ ἐκ ταύτης νὰ συναγάγωμεν καὶ τὴν αὐστηρὰν ἀναγκαιότητα καὶ τὴν ἀπεριόριστον καθολικότητα τοῦ συνδέσμου αἰτίας καὶ αἰτιατοῦ. Ἡ ἀναγκαιότης καὶ ἡ καθολικότης αὐτῇ ἐπιβάλλεται a priori ὡς αὐστηρὰ συνάρτησις τῶν ἐννοιῶν τῆς αἰτίας καὶ τοῦ ἀποτελέσματος.

Ὁ Hume—λέγει ἄλλχοῦ ὁ Kant (τόμ. 2ου, σελ. 246—249)—δὲν ἠδονήθη ν' ἀντιληφθῆ δτι ὁ Λόγος διὰ νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου μιᾶς κρίσεως· ἐπὶ τῷ τέλει νὰ κατηγορήσῃ αὐτοῦ κατηγορημὰ

1. Οὐ μόνον ἡ Ἀριθμητικὴ καὶ ἡ Γεωμετρία, ἀλλὰ καὶ ἡ Φυσικὴ καὶ ἡ Μεταφυσικὴ περιλαμβάνουσι κρίσεις συνθετικὰς a priori ὡς βασικὰς ἀρχὰς. Καθὼς λ. χ. ἐν τῇ Φυσικῇ αἱ ἀρχαί : εἰς πάσαις τὰς μεταβολὰς ἢ ὕλη παραμένει σταθερὰ καὶ ἐκάστη δρᾶσις προκαλεῖ ἴσην ἀντίδρασιν· καὶ ἐν τῇ Μεταφυσικῇ ἡ ἀρχή : ὁ κόσμος ὀφείλει νὰ ἔχῃ πρῶτην τινὰ ἀρχὴν (1ου τόμ. σελ. 48—49).

τι, μὴ διαλαμβάνομενον ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ὑποκειμένου, δὲν εἶνε ἀνάγκη πάντοτε νὰ χειραγωγῆται ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας. Εἶνε ὄντως ἀληθές ὅτι καὶ ἄνευ τῆς ἐμπειρίας, a priori ἐξερχόμεθα ἐν τισὶ περιπτώσεσιν ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ ὑποκειμένου μιᾶς κρίσεως καὶ ἐπεκτείνομεν τὴν ἡμετέραν γνώσιν, καθὼς λ. χ. ἐν τῇ περιπτώσει τῆς γένεσεως τῶν ποιοτήτων τῶν πραγμάτων ἢ τῆς ἐπάρξεως ἀντικειμένων, τὰ ὅποια οὐδέποτε συναντῶμεν ἐν τῷ πεδίῳ τῆς ἐμπειρίας. Ἡ διάκρισις ὁμοῦς αὕτη τῶν συνθετικῶν κρίσεων (εἰς ἀπλῶς συνθετικὰς καὶ εἰς συνθετικὰς a priori) διέλθε τὸν Hume — λέγει ὁ Kant — καὶ οὕτω ὁ Ἄγγλος σκεπτικιστὴς δὲν ἀντελήφθη ὅτι ἡ ἡμετέρα νόησις καὶ χωρὶς νὰ γονιμοποιηθῇ ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας δύναται ἀτομάτως καὶ ἐξ ἑαυτῆς νὰ γεννήσῃ!

Τὸν νόμον τῆς αἰτιώδους ἀναγκαιότητος ὁ Kant συμβιβάζει μετὰ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως κατὰ τρόπον ὅπως πρωτότοπον καὶ ἐξόχως ἐνδιαφέροντα. «Ἡ θεωρία οὕτη» (τοῦ συμβιβασμοῦ) λέγει ὁ Shopenhauer, ὅστις ἐπανηλιθμμένως διαδηλοῖ τὴν ἀμέριστον αὐτῆς ἀποδοχὴν «εἶνε ὅ,τι ὁ μέγας οὗτος ἀνὴρ ἢ μᾶλλον ἰσόκληρος ἢ ἀνθρωπότης παρήγαγέ ποτε ὠραιότερον καὶ ἐμβριθέστερον». (Τὸ αὐτῆς οὐσίον κτλ. σελ. 123, πρβλ. καὶ σελ. 134—135). Τὸ κεφάλαιον III (σελ. 254 κ. εἰς τὸμ. 1ου) τῆς «Κριτικῆς τοῦ καθαροῦ Λόγου», ἐν ᾧ ὁ Kant ἀναπτύσσει τὰ κατὰ τὴν διάκρισιν μεταξὺ φαινομένων καὶ νουμένων (ἀνάγνωθι: νοουμένων), δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς τὸ οὐσιωδέστερον τοῦ κλασσικοῦ τοῦτου συγγράμματος, διότι ἡ διάκρισις αὕτη εἶνε ὄντως ἡ ἀδιμαντίνη βᾶσις τῆς ἄλλης φιλοσοφίας τοῦ μεγάλου διδασκάλου τῆς Königsberg. Φαινόμενα καλεῖ ὁ Kant τὰς αἰσθητὰς ἐκδηλώσεις τῶν διαφορῶν πραγμάτων, τὰς ὁποίας νοοῦμεν ὡς ἀντικείμενα δυνάμει τῆς ἐνότητος τῶν κατηγοριῶν. Ἀντιθέτως ἀφαιροῦντες ἀπὸ τῶν ἀντικειμένων τούτων πάσας τὰς μορφὰς τῆς αἰσθητότητος καὶ θεωροῦντες αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ καὶ οὐχὶ ὡς ὑποκείμενον εἰς τὰς ἡμετέρας αἰσθήσεις ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ, φθάνομεν εἰς ἐπιπέτα, τὰ ὅποια ὁ Kant καλεῖ νοούμενα (intelligibilia). Ὅπως ἔχει ἡ θεωρία τοῦ ὄντος ὄντος (Ding an sich) τοῦ Καντιου. Καθ' ἑσόν, ἄλλως, διὰ τοῦ νουμένου κλοῦμεν πᾶν ὅ,τι δὲν εἶναι ἀντικείμενον τῆς αἰσθησιακῆς ἡμῶν διαισθήσεως, ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τὴν ἀρνητικὴν τοῦ ὄντως ὄντος ὄψιν καθ' ἑσόν ὁμοῦς διὰ τοῦ νουμένου ἐννοουμένου, τὸ δὲ πρῶτον εἶνε ἀντικείμενον τῆς νοήσεως μόνον, ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ τότε ἡ ἐννοία, τὴν ὁποίαν περὶ τοῦ ὄντως ὄντος σχηματίζομεν, εἶνε θετικὴ (τόμ. 1ου, σελ. 266). Δύο κόσμοι ἄρα ἐπάρχουσι κατὰ τὸν Καν-

τιον : ὁ mundus sensibilis τῶν ἐμπειρικῶν ἀντικειμένων καὶ ὁ mundus intelligibilis τῆς ὑπερβατικῆς (transcendentalis) πραγματικότητος τῶν νοούμενων (τόμ. 1ου, σελ. 263r κς.).

Τὴν διάκρισιν μεταξύ φαινομένου—ἐμπειρικοῦ καὶ νοούμενου—ὑπερβατικοῦ ἐφάρμοξε: ὁ Kant καὶ εἰς τὸν ἀνθρώπινον χαρακτήρα, τὸν ὁποῖον διακρίνει εἰς ἐμπειρικὸν καὶ νοητὸν. Ὁ χαρακτήρ, καθ' ὅσον θεωρεῖται εἰς τὰς φαινομενικὰς αὐτοῦ ἐκδηλώσεις καὶ ἐν ὅσῳ διὰ τῶν αὐτῶν ἐκφάνσεων τῆς δραστηότητος αὐτοῦ ὑποπίπτει εἰς τὴν κατ' αἰσθησὶν ἀντίληψιν ἡμῶν, εἶνε ἐμπειρικός, καθ' ὅσον τοῦναντίον ἐκλαμβάνεται καθ' ἐξοτὸν καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς αἰσθητῆς αὐτοῦ φαινομενικότητος, ὡς ἔ. τως ὃν δηλ. ἢ ὡς νοούμενον ὑπερβατικόν, εἶνε νοητός. (Καθὼς ἐξ ἄλλου τὸ νοούμενον εἰς τὸ φαινόμενον, οὕτω καὶ ὁ νοητὸς χαρακτήρ εἶνε τὸ ἔρσιμα (substratum) τοῦ ἐμπειρικοῦ). Τῶν δύο τούτων χαρακτήρων κατηγορεῖ ὁ ἡμέτερος φιλόσοφος τὰ δύο εἶδη τῆς αἰτιότητος, τὰ ὁποῖα ἀλλαγῶς διακρίνει· ἡ πρώτη, ἡ κατὰ φύσιν αἰτιότης, εἶνε ὁ ἐν τῷ αἰσθητῷ κόσμῳ σὺνδεσμος μιᾶς καταστάσεως μετὰ τῆς προηγηθείσης, ἣν κατὰ κανόνα τινὰ διαδέχεται· ἡ δευτέρα, ἡ κατ' ἐλευθερίαν αἰτιότης εἶνε ἡ ἰδιότης τοῦ ἀφ' ἐξοτοῦ ἄρχεσθαι μιᾶς καταστάσεως, ἧς ἡ αἰτιότης δὲν καθορίζεται ὅπ' ἄλλης τινὸς αἰτίας ἐν χρόνῳ, κατὰ τὰ ἐν τῇ φυσικῇ αἰτιότητι κρατοῦντα (τόμ. 2ου, σελ. 90—91). Οὕτω ἔχομεν πρῶτον τὸν ἐμπειρικὸν χαρακτήρα, οὗ αἱ πράξεις ὡς φαινόμενα συνδέονται αἰτιωδῶς μετ' ἄλλων φαινομένων, κατὰ τοὺς σταθεροὺς φυσικοὺς νόμους, διαρθροῦνται δηλ. καὶ αἱ πράξεις αὗται μετὰ τῶν λοιπῶν φυσικῶν φαινομένων ὡς ἀδιάσπαστος ἄλλοις αἰτιῶν καὶ αἰτιατῶν· καὶ εἶτα ἔχομεν τὸ substratum τοῦ ἐμπειρικοῦ τούτου χαρακτήρος, τὸν νοητὸν δηλαδὴ χαρακτήρα, ὅστις εἶνε μὲν ἡ αἰτία τῶν πράξεων αὐτοῦ ὡς φαινομένων, πλὴν αὐτὸς αὐτός ὡς μὴ φαινόμενον (ὡς νοούμενον—Ding an sich) οὐδεμιᾶς ἄλλης αἰτίας εἶνε αἰτιατὸν (causa sui ἄρα, τόμ. 2ου, σελ. 95). Κατὰ τὸν ἐμπειρικὸν ἄρα χαρακτήρα αὐτοῦ ὁ ἄνθρωπος ὑποτάσσεται εἰς τὴν ἀμείλικτον ἀναγκαιότητα τῆς φυσικῆς αἰτιότητος· ὡς νοητὸς δὲμος χαρακτήρ εἶνε ἐλεύθερος καὶ ἀπόλυτος ἀρχὴ τῶν πράξεων αὐτοῦ. Ὁ νοητὸς τοῦ ἀνθρώπου χαρακτήρ, συμπληροῖ ὁ Kant, ἀναμφηρίστως ἐκδηλοῦται εἰς τὰς διαφορὰς προστακτικὰς, δι' ὧν οὗτος καταθέθει τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ δράσιν, πιστοποιεῖται ἄρα διὰ τῆς ἐννοίας τοῦ καθήκοντος, τὴν ὁποῖαν οὐδαμῶς δόναται ν' ἀρῶσθαι ἔξωθεν ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας, ἀπὸ τῶν φαινομένων· διὰ τὸν ἀπλοῦστατον λόγον ὅτι αὕτη διδάσκει ἡμᾶς μόνον : τί ὑπῆρξε, τί ὑπάρχει

καὶ τί θὰ ὑπάρξῃ, οὐχὶ ὅμως καὶ τὸ δεῖον γενέσθαι. Τοῦτο ἀκριβῶς ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶνε φαινόμενον μόνον, ἀλλὰ καὶ νοούμενον· ὡς τοιοῦτος δ' εἶνε ἠθικῶς ἐλεύθερος καὶ σονεπῶς ὑπεύθυνος (2οσ τῶμ. σελ. 100 κέξ.)¹.

Ὁὕτως ἔχει ἐν σονετόμῳ ἡ περὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως καὶ τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος θεωρία τοῦ μεγάλου Γερμανοῦ σοφοῦ. Ἡ θεωρία αὕτη ἠθμοίρησεν ἐνθορσοιωδῶν μὲν ἔπαδῶν, πλὴν εἴρε καὶ ἀντικάλους φανατικοῦσ οὐκ ὀλίγοσ. Ἐνταῦθα βεβαίωσ παρέλκει πάσα τῆς θεωρίας ταῦτης κριτικῆ, τοῦτο μὲν διότι αὕτη προῦποτιθῆαι σοβερὸν καὶ ἐνδειαχῆ τοῦ ἔλου οὐστήματοσ ἔλεγχον. ἀφοῦ ἡ ἐν λόγῳ θεωρία ἐρείδεται στερρῶσ ἐπι τῆς ἀδαμαντίνης βάσωσ τῆς ἔλης καντιανῆσ φιλοσοφίας: τῆσ διακρίσεωσ δηλοῦντι φαινομένων καὶ νομένων· τοῦτο δὲ διότι μία τοιαῦτη κριτικῆ θὰ περιπλέξῃ ἡμᾶσ εἰς ἀτέρμανασ σοζητήσεσ ἐπι αἰωνοῦσων τινῶν γνωσιολογικῶν καὶ μεταφορικῶν προβλημάτων, θ' ἀπομακρόνη δ' ἡμᾶσ πολὺ ἀπὸ τῆσ κατ' ἐξοχῆν ἐστίας τῆσ ἡμετέρασ ἐν τῇ καρούνη πραγματεία ἐρσόνησ: τοῦ νόμου τῆσ αἰτιότητοσ. Καὶ μόνη ἐξ ἄλλοσ ἡ σόντομοσ τῆσ καντιανῆσ θεωρίας ἀνάποτισ θέλει ἐπαρῆσει ἡμῖν διὰ νὰ σονατάγωμεν ὅσα συμπεράσματα ἐπι τοῦ προβλήματοσ τῆσ ἐλευθερίας τῆσ βουλήσεωσ εἶνε ἡμῖν ἀπαραίτητα. Ἀντιπαρρῆχόμενοι ὅθεν τὴν κριτικὴν τῆσ θεωρίας τοῦ Καντίου, θὰ ἐπιληφθῶμεν ἐφεξῆσ τῶν περὶ τοῦ νόμου τῆσ αἰτιότητοσ φιλοσοφημάτων τοῦ Benno Erdmann, ἅτινα εἶνε ἐξόχωσ ἐνδιαφέροντα.

ΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΚΑΙ Η ΙΣΧΥΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΤΗΣ ΑΙΤΙΟΤΗΤΟΣ ΚΑΤΑ ERDMANN

Ἡ ἰσχυρία τῆσ Γερμανοῦσ φιλόσοφοσ Benno Erdmann ἐν σονετόμῳ πλὴν περιεκτικῆσ πραγματείασ ἀπὸ τῶν τίτλων: Ueber Inhalt und Geltung des Kausalgesetzes² (Halle a. d. S. 1905), ἀπηκρίβωσ μετὰ πολλῆσ τῆσ ἐμβρυϊκίασ καὶ τῆσ πειστικότητοσ τὸ περιοχόμενον καὶ τὴν ἰσχύν τοῦ νόμου τῆσ αἰτιότητοσ. Βεβαίωσ ὁ σονηγραφὸσ οὕτοσ — καθῶσ ἄλλωσ καὶ ὁ Hume — ἐν τῇ διαρρῆνῆσ τοῦ ἐν λόγῳ νόμου οὐδῶλωσ ἀποσχοπεῖ νὰ θέξῃ ἀμέσωσ ἡ ἐμμέσωσ τὸ πρόβλημα τῆσ

1. Περὶ τοῦ νοητοῦ χαρακτῆροσ κατὰ Kant περρ. τὴν σόντομον μελέτην τοῦ Sommerlath «Kants Lehre vom intelligiblen Charakter» 1917.

2. Ἐκδ. Max Niemeyer, Halle.

ἐλευθερίας τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως. Ἀπλῶς καὶ μόνον ἐξετάζει τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος, ἀπὸ ἀπόψεως καθαρῶς μεθοδολογικῆς καὶ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ πρόβλημα καθόλου τῆς γνώσεως, ἀφοῦ ἄλλως τὸ ἀνωτέρω πόνημα εἶνε εὐρύτερα πως ἀνάπτυξις τῆς ἐν τῷ «International Congress of Arts and Science (St. Louis, 22 Σεπτεμβρίου 1904) καὶ ἐν συνεδρίῳ ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς Methodology of Science ἀνακοινώσεως τοῦ συγγραφέως. Ἡ ἐξ ἀπόψεως ἐν τούτοις μεθοδολογικῆς διερευνήσις τοῦ νόμου τούτου τὰ μέγιστα θὰ δυσκολεῖν ἡμᾶς εἰς τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος : τίνοι τρόπῳ εἶνε δυνατὸς ὁ συμβιβασμὸς αἰτιότητος καὶ ἐλευθερίας. Ἰδῶμεν λοιπὸν νῦν τὰς ἐπὶ τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος ἀπόψεις τοῦ Γερμανοῦ σοφοῦ.

Ὁ Erdmann ἐν τῇ προκείμενῃ διατριβῇ αὐτοῦ τρεῖς κυρίως ν' ἀποδείξει ὅτι : οὔτε ὁ ἀδοτηρὸς Ἐμπειρισμὸς τοῦ Hume δύνανται ν' ἀσφαλίσῃ τὴν ἰσχόν, οὔτε ὁ ἀπριωριστικὸς Ὁρθολογισμὸς τοῦ Kant δύνανται νὰ πορίσῃ τὸ περισχόμενον τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος. Μία μέση ὁδὸς πρέπει κατ' αὐτὸν νὰ χαραχθῇ ἐν τῇ φιλοσοφικῇ ἐρευνῇ τοῦ ζητήματος καὶ τὴν μέσην ὁδὸν ταύτην χαράσσει ὁ ἴδιος μετὰ πολλῆς, ὀφειλομένης νὰ ὁμολογήσωμεν, τῆς εὐστοχίας. Προσισχωρικῶς πως κοθ' ἕσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κορίως ἐπαγωγὴν (Induktion), τὴν συναγωγὴν δηλονότι γενικῶς τινος νόμου ἐκ πληθῶς μερικῶν περιπτώσεων, ὁ Erdmann ἐξαγγέλλει τὰς ἐξῆς τρεῖς βασικὰς ἀρχάς : 1. Ἡ προϋπόθεσις τῶν καθόλου ἐπαγωγικῶν συμπερασμάτων εἶνε ὅτι τὰ περισχόμενα τῆς ἡμετέρας κατ' αἰσθησίν ἀντιλήψεως εἰς ἐπανειλημμένας πειραματικὰς δοκιμὰς δίδονται ὁμοιομόρφῳ, (Gleichförmig), εἰς ὁμοίαν δηλονότι καταστάσιν καὶ σχέσις. 2. Ἀπαραίτητος ὁρος (Bedingung) τῆς ἰσχύος τῶν ἐπαγωγικῶν συμπερασμάτων εἶνε ἡ σκέψις ὅτι α) καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι, ἐφ' ἧς δὲν ἐπειραματίσθημεν εἰσέτι, αἱ ὅμοιοι θὰ δοθῶσιν αἰτίαι, ὡς καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι, ἐφ' ἧς μέχρι τοῦδε ἐπειραματίσθημεν καὶ β) ὅτι αἱ ὅμοιοι αὐταὶ αἰτίαι τὰ ὅμοια θὰ προκαλέσωσιν ἀποτελέσματα. 3. Ἐξ ἀπόψεως λογικῆς (logischgesprochen) τῶν ἐξ ἐπαγωγῶν συναγομένων ἀρχῶν ἡ ἰσχὸς εἶνε προβληματικῆ, τοὔτέστιν αἱ ἀντιφατικῶς ἀντίθετοι πρὸς αὐτὰς ἀρχαὶ εἶνε διὰ τὴν σκέψιν δυναταί· αἱ ἐξ ἐπαγωγῶν ἄρα συναγόμεναι ἀρχαὶ εἶνε τρόπον τινὰ ὑποθέσεις, ὧν ἡ ἰσχὸς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆς διαρκοῦς διὰ νέων ἐκάστοτε πειραμάτων ἐπαληθεύσεως (σελ. 9).

Οἱ Ἐμπειρισταὶ φρονοῦσιν ὅτι ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος διμορφώθη ἐπαγωγικῶς καὶ πηγὴν ἔσχε τὰς συγκεκριμένας καὶ μερικὰς πειραματικὰς

περιπτώσεις· ἐφαρμοζομένων νῶν καὶ ἐπ' αὐτοῦ τῶν ἀνωτέρω τριῶν βλακῶν πάσης ἐπαγωγῆς συνθηκῶν, ἀ: ἴδωμεν: ποῖον εἶνε τὸ περιεχόμενον καὶ ποῖα ἡ ἰσχὺς τοῦ διασκευασμένου νόμου;

Ἐκ τῆς ἰστορίας καὶ ἐντεσθεν—λέγει ὁ Erdmann—ἐπεκράτησεν ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ ἡ ἀρχὴ νὰ θεωρῶμεν τὸν σύνδεσμον αἰτίας καὶ αἰτιατοῦ οὐχὶ ὡς σχέσιν συνοφισταμένων γεγονότων, ἀλλ' ὡς ἀλληλουχίαν περιπτώσεων, κανονικῶς διαδεχομένων ἀλλήλας ἐν τῇ ἐμπειρίᾳ. Οὕτως ἡ αἰτία ἐκλιμδάνεται ὡ: τὸ κανονικὸν ἢ γ ο ὄ μ ε ν ο ν (antecedens), τὸ δὲ αἰτιατὶν ὡς τὸ κανονικὸν ἢ κ ὄ μ ε ν ο ν (consequens) ἐν γένει δ' ἡ αἰτιώδης συνάρτησις ὡς ὀφειλομένη εἰς τὴν παρατηρουμένην ὁμοιομορφίαν ἐν τῇ διαδοχῇ (die Gleichförmigkeit der Anfeinanderfolge) τῶν ἐμπειρικῶν γεγονότων. Βεβλῶως ἡ ὁμοιομορφία αὕτη τῆς διαδοχῆς οὐδὲν ἄλλο ἐγκτεται εἰς αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ἡμετέρας κατ' αἰσθησιν ἀντιλήψως· εἶνε ἀπ' ἐναντίας προῖν διπλῆς ἀ φ α ι ρ ἔ σ ε ω ς (Abstraktion). Ἦτοι ἐν ἐπανειλημμέναις πειραματικαῖς δοκιμαῖς ἀποχωρίζοντες δι' ἀφαιρέσεως πᾶν ἄλλο ἄχρηστον στοιχεῖον δρᾶττομεν τῶν ἐμπειρικῶν γεγονότων τοῦτο μὲν τὰς χρονικὰς σχέσεις, τοῦτο δὲ τὴν ποιοτικὴν κατάστασιν κα: οὕτω ἀπὸ τῶν ἀπλῶν αἰσθησιακῶν δεδομένων μὲ τῆς διανοίας τὴν ζῶμωσιν φερόμεθα εἰς τὴν ἐξεκρίβωσιν τῆς ὁμοιομορφίας τῆς διαδοχῆς. Ὡδέ πως, ἐπὶ παραδειγματι, συγκεκριμένως ἔχει τῶν ὁμοιομόρφως διαδεχομένων ἀλλήλας μερικῶν περιπτώσεων ἡ σειρά:

$$\sigma_1 \longrightarrow \beta_1$$

$$\sigma_2 \longrightarrow \beta_2$$

$$\sigma_n \longrightarrow \beta_n$$

Ἰνα νῶν διαμορφώσωμεν ἐν τῇ διανοίᾳ τὸ διάγραμμα τοῦτο τῆς ἐπαγωγικῆς συναγωγῆς δὲν ἀρκεῖ μόνον τῆς κατ' αἰσθησιν ἀντιλήψως τὸ περιεχόμενον· προσσκαπτεται καὶ τῆς σκέψως ἢ δρᾶσις, ἧτις δι' ἀφαιρέσεων χωρίζοντες ἀρκεῖ νὰ διακριθῶτη ἡ ἐνὸς μὲν τῶν χρονικῶν τῶν γεγονότων σχέσιν, ἵνα συνάψῃ αὐτὰ κατὰ τὸ σχῆμα $\sigma_1 \longrightarrow \beta_1$, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ποιοτικὴν ἐκείτης παρουσίας κτεάστειν, πρὸς τὸν σκοπὸν ν' ἀνεόρη μετὰ πῶσο γνωστοῦ προηγουμένου δῶναται νὰ παραλληλισθῇ ἐκείστη νέα μερικὴ περίπτωση, εἰς τρόπον ὡστε νὰ φθάσῃ τὸ ἡμέτερον πνεῦμα δι' ἐπανειλημμένων πειραματισμῶν εἰς τὴν καθολικὴν πράστασιν $\sigma_n \longrightarrow \beta_n$. Ἰνα δὲως ἐπιτευχθῇ ὁ παραλληλισμὸς οὗτος προσσκαπτεται καὶ τὸ πλῆθος τῆς μνήμης ἢ ἀδιάπτωτος ἐνέργεια· διότι ἵνα πιστοποιήσωμεν τὸ πρὸς

τὰς ἄλλας ὁμοιόμορφον τῆς περιπτώσεως α_2 — β_2 ἐπιπαράδειγματι, εἶνε ἀνάγκη ν' ἀναπαροαγῶμεν εἰς προηγηθεῖσας ἐν τῇ μνήμῃ, οὕτω δὲ συγκρίνοντες ν' ἀναγνωρίσωμεν ἐν αὐτῇ τῆς αὐτῆς προόδου τὴν συνεχίαν (σελ. 11—12). Τοῦτου ἕνεκα ὁ Erdmann τὴν ἑλλην. ἐργασίαν ταύτην καλεῖ: δι' ἀναπαροαγωγῆς ἀναγνώρισιν (reproduktive Rekognition, σελ. 13).

Τῆς ἀναγνωρίσεως ἐκότης ἢ σημασία εἶνε μεγίστη χάρις εἰς αὐτὴν εὐδὸν μόνον τῶν φαινομένων ἢ σειρὰ φαίνεται εἰς ἡμᾶς ἀδιασπᾶστος συνεχῆς, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπι μέρους γεγονότων ἢ αἰτιώδους συνάρτησις ἐπιτουχᾶνεται. Διότι ἐν τῇ πραγματικότητι τὰ φαινόμενα ἐκτολίσσονται εἰς ρυθμὴν ἀδιάκοπον, εἶνε δὲ τόσον σιγμιαία ἢ διάρκεια μεταβολῶν τινῶν, ὥστε ἂν δὲν συγκρατῆται ἡ μνήμη ζῶσαν τὴν εἰκόνα ἐκείτης ἀλλοιώσεως, οὐδαμῶς ἄλλως δύνανται νὰ ἐπιτουχθῆ ποτε ἢ κατ' αἰτία καὶ αἰτιατὰ τῶν γεγονότων διάρθρωσις. Οὐχὶ δὲ μόνη τῶν φαινομένων πρὸς ἄλληλα ἢ συνάρτησις διὰ τῆς ἐξ ἀναπαροαγωγῆς ἀναγνωρίσεως ἐπιτουχᾶνεται, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τα μέρη, αἱ διαδοχικαὶ δηλ. φάσεις μιᾶ; καὶ τῆς αὐτῆς μεταβολῆς δι' αὐτῆς καὶ μόνης συνάπτονται, ὅταν ραγδίως ἢ ἀλλοίως ἐξελίσσεται, καθὼς εἰς πλείους ὅσας περιπτώσεις συμβαίνει (σελ. 13—14).

Ἄς προχωρήσωμεν ὁμοίως ἐπι περαιτέρω ἐν τῇ κριτικῇ ἀναλύσει τῆς ὁμοιόμορφου διαδοχῆς, λέγει ὁ Erdmann. Ἡ περὶ ἣ; ὁ λόγος ἀναγνώρισις εἶνε μὲν ἐνεία τῆς σκέψεως ἐργασία, πλὴν διαλαμβάνει ἐν ἐποτῇ δύο σιγμάς: τὴν προσαρρολογίαν (Vergleichen) καὶ τὴν διάκρισιν (Unterscheiden). Δι' αὐτῆς δηλ. οὐ μόνον προσαρρομῶμεν δύο γεγονότα ὡς ἀμέσως (unmittelbar) διαδοχόμενας ἀλλήλας καταστάσεις μιᾶς μεταβολῆς, ἀλλὰ συγχρόνως διακρίνομεν ἐπίσης αὐτὰ ὡς διάφορα ἀλλήλων, τὸ μὲν ὡς ἡγούμενον—αἰτίαν, τὸ δὲ ὡς ἐπόμενον—αἰτιατὸν (σελ. 15). Οὕτως ἔχει ἐν συτόμῳ ἢ γενικῇ ἄποψι τῆς νοητικῆς ἡμῶν δράσεως, ἐν τῇ περιπτώσει τῆς διαπιστώσεως αἰτιώδους τινὸς συναρτήσεως. Μετὰ τῆς κριτικῆς ταύτης ἀναλύσεως ἐξαντλεῖται τὸ ζήτημα τοῦ περιεχομένου τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος τὴν ἰσχὺν αὐτοῦ διερευνᾷ ὁ Erdmann ἀκολούθως.

Διὰ πάντα οὐσπῆ πρὸς τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ ἐμπειριστὴν, ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος ὅφρα λει νὰ εἶνε ὑπόθεσις ἀπλῶς μετὰ προβληματικῆς ἰσχύος¹.

1. Ὁ Erdmann μάλιστα ἐλέγχει ἐν σελ. 21—22 (κ. ἄλ.) τὴν ἀνακολουθίαν τοῦ John Stuart Mill, ὅστις ἵνα ἀσφαλίσῃ εἰς τὸν νόμον τῆς αἰτιότητος τὴν αὐτερεὴν ἀναγκαιότητα, ἥτις κυρίως χαρακτηρίζει αὐτόν, προδίδει τὰς βιωματικὰς ἐμπειριστικὰς αὐτοῦ ἀρχὰς. (Π βλ. σελ. 26 καὶ 27 κῆξ).

Διότι πῶς δόναται τις ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας μόνον ν' ἀρροσθῆ καὶ τοῦ νόμου τοῦτου τὴν ἀδυστηρὰν ἀναγκαιότητα (Notwendigkeit) καὶ τὴν καθολικότητα (Allgemeingiltigkeit) τὴν ἀνεξαιρέτων; Ἐξ ἀπόψεως ἐμπειρικῆς ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ eine Verallgemeinerung aus der Erfahrung, ἤτοι μία ἐπέκτασις τῆς τάξεως τῶν σχέσεων, τῶν παρατηρηθεισῶν ἐν τῇ ἐν ἣ ἐπειραματίσθημεν ἕως τοῦ νῦν πραγματικότητι, ἐπὶ πάσης δυνατῆς περιπτώσεως καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι δηλ. ἐκείνῃ, ἐφ' ἧς δὲν ἔχομεν ἀκόμη πειραματίσθῃ. Δι' αὐτοῦ ἄρα τοῦ νόμου προλαμβάνομεν τὰ μέλλοντα πειράματα, προσεξοφλοῦμεν τὰς ἐνδείξεις αὐτῶν καὶ ἀποκλείομεν ἐκ τῶν προτέρων πᾶν ἀντίθετον πρὸς τὰς προρρήσεις ἡμῶν ἐνδεχόμενον. Ὑπὸ τοιούτους ὁμοῦ ἔρους ὁ νόμος ἡμῶν εἶνε ἀπλῶς ὑπόθεσις, ἢ δ' ἴσχυὸς αὐτοῦ εἶνε προβληματικῆ· διότι δευτεροῦς καὶ ἀν εἶνε τὸν ἀριθμὸν αἱ πειραματικαὶ περιπτώσεις, ἐν αἷς σαφῶς ἀπηκηρίδωσαμεν τῆς αἰτιότητος τὴν σχέσηιν, οὐδέποτε εἶνε δυνατόν νὰ εἴμεθα ἐξ ἀπόψεως λογικῆς ἀπολότως βέβαιοι, ὅτι τὰ ἐνδεχόμενα τῶν μελλόντων πειραμάτων δὲν ἐπιφρολίσσουσιν ἡμῖν ἐκπλήξεις¹ (σελ. 20—21 κέ). Ἐξ ἀπόψεως κατὰ ταῦτα ἐμπειρικῆς, οὐδαμῶς ἀποκλείεται ἡ ἔλλειψις παντὸς αἰτιώδους συνδέσμου ἐν τοῖς πειράμασι τῆς αἰθρίας· ἀπλῶς μένον μία τοιαύτη ἀσυναρτησία εἶνε ἀναληθοφανῆς (unwahrscheinlich), οὐχὶ ὁμοῦ καὶ ἀδόνατος εἰς τὴν σκέψιν (Denk unmöglich) (σελ. 23)

¹ Ἀκόμη καὶ ἡ χρῆσις τῶν ὄρων: αἰτία καὶ αἰτία τὸν—λέγει ὁ Erdmann—διὰ τὸ κανονικῶς ἐν χρόνῳ ἡ γοῦ μὲνον καὶ ἐπόμενον, ὄψεται νὰ εἶνε παράνομος διὰ πάντα συνσηπὴ πρὸς ἐαυτὸν ἐμπειριστὴν, καθὼς ἄλλως καὶ ὁ Auguste Comte ὁρθῶς ἐφρόνει. Διότι οἱ ὄροι αὗτοι ἐμφαίνοσσι τι πλεονεμίᾳ ἀπλῆς χρονικῆς ἀκολουθίας (Zeitfolge),

---

1. Denn die Erfahrung kann a parte post niemals vollständig werden und ist a parte ante niemals vollständig gewesen (σελ. 21). Εἰρήσθω ἐν παρόσῳ ὅτι ὁ Ἄγγλος φιλόσοφος Bertrand Russell εἰς τὰς ἐξόχως σαφεῖς καὶ ἀπλᾶς σελίδας, τὰς ὁποίας ἐν τῷ ἐσχάτως ἐκδοθέντι συγγράμματι αὐτοῦ (The Problems of Philosophy, κεφ. VI) ἀφισροῖ εἰς τὸν συλλογισμὸν τῆς ἐπαγωγῆς, ἀναφῆρσι τὸ νόστιμον παράδειγμα τῶν ὄρνιθων, αἵτινα συνειθισμένα νὰ βλέπωσιν εὐχαρίστως τὴν πρωϊνὴν ἐπίσκεψιν τοῦ κυρίου των, φέροντος πάντοτε τὴν ἡμερησίαν τροφήν, διαψεύδονται οἰκτρῶς ἡμέραν τινὰ εἰς τὰς προσδοκίας αὐτῶν, ὅταν οὗτος συστρέφῃ τὸν λαμόν των! (μετάφρ. Κ. Θεοτόκη, Ἀθῆναι, Βασιλείου, 1928, σελ. 59).

ἐμφαίνοσι δὲ οὐ αὐτὴν τινὰ σχέσιν, ὑφισταμένην μεταξὺ αἰτίας καὶ ἀποτελέσματος καὶ ἀναγκάζουσιν τὸ αἰτιατὸν νὰ ἀκολουθῇ ἀναποφευκτικῶς τὸ αἶτιον, ὡς τι ἀμέσως καὶ πραγματικῶς ἀπ' αὐτοῦ ἐξαρτώμενον. Ἡ δυναμικὴ αὕτη σχέσις εἶνε ὁποῖον τι τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ τῆς ἀρχαίας σκέψεως, λείψανον τῆς ἀνθρωποπαθείας ἐκείνης, ἣτις ἐν τῇ διαδοχικῇ ἐμφανίσει τῶν γεγονότων διέβλεπε τὴν δρᾶσιν ἀποκρῶφον καὶ ἀνεξιχνιάστων δυνάμεων καὶ συνεπῶς πρέπει νὰ ἐξεβελσθῇ, κατὰ τὴν βασικὰς ἐμπειριστικὰς ἀρχάς. Ὁ καθαρὸς ἐμπειριστὴς, λέγει ὁ Erdmann, πρέπει ν' ὀκνησῇ τοιαύτην τινὰ δυναμικὴν ἐξάρτησιν καὶ νὰ διαδηλώσῃ ὅτι ὁ αἰτιώδης σύνδεσμος δὲν διαφέρει οὐδωδὼς τῆς σχέσεως ἐκείνης (formale funktionale) ἣτις συνδέει τὰς πλευρὰς καὶ τὰς γωνίας ἑνὸς τριγώνου, καθὼς ὀρθῶς ἐκφράζεται περὶ ὁ Ernest Mach¹ (σελ. 24—28).

Συνελόντι εἰπεῖν: ὁ Ἐμπειρισμὸς ἀντιφάσκει πρὸς ἑστέον εἰαν προσκεθῇ ν' ἀσφαλίσῃ τὴν καθολικὴν ἰσχύον τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος. Τοῦτο δμως νὸν ἐξεταστέον: ποῦ ὀφείλεται ἡ ἰσχύς αὕτη; Εἰς τὴν ἀναγκαιότητα τῆς σκέψεως (Denknotwendigkeit), ἀπαντᾷ ὁ Erdmann¹ εἰς τὴν ἀναγκαιότητα δηλ. ἐκείνην, ἣτις συνάπτει στενῶς τὸ κατηγορήματα πρὸς τὸ ὀκνημένον εἰς πᾶσαν κρίσιν καὶ ἣτις κάμνει ὥστε ἀπαραιτήτως ν' ἀπορρέῃ τὸ συμπέρασμα ἑνὸς σολλογισμοῦ ἀπὸ τῶν δύο αὐτοῦ προκειμένων. Ἡ ἀναγκαιότης αὕτη τῆς σκέψεως ἐκφαίνεται, λέγει ὁ Erdmann, ἐν τῇ ἀπολότῳ ἀδυναμίᾳ, ἐν ἣ ἐδρισκόμεθα, προκειμένου νὰ ἐξαγγείλωμεν νέαν κρίσιν ἀντιφάσκοσαν πρὸς τὴν ἀρχικὴν ἡμῶν κατάφασιν (die Denkmöglichkeit des kontradiktorischen Schatzes). Ὅταν δηλ. ἐκφέρωμεν τὴν κρίσιν: ἡ ἐπιφάνεια αὕτη εἶνε πρᾶσινη, ἢ εἰαν ἐκ τῶν προκειμένων: «πάντα τὰ σώματα διαστελλόνται» καὶ «πᾶν διαστελλόμενον εἶνε διαιρητὸν» συνάγω τὸ συμπέρασμα: «πάντα τὰ σώματα εἶνε διαιρητά», ἐδρισκόμεθα ἐν ἀπολότῳ ἀδυναμίᾳ συγχρόνως νὰ ἐξαγγείλωμεν καὶ τὰς ἀντιφατικὰς πρὸς τὰς κατάφασεις ταύτας κρίσεις, ἣτοι ν' ἀποφανθῶμεν ὅτι: ἡ ἐπιφάνεια αὕτη δὲν εἶνε πρᾶσινη, ἢ ὅτι πάντα τὰ σώ-

1. Καὶ ὁ Spinoza, ὁ συνεπέστερος τῶν δογματικῶν ὀρθολογιστῶν, εἰδὼς ὅτι ἡ αἰτιώδης συνάρτησις ἴσα δύνανται πρὸς μίαν μαθηματικὴν σχέσιν. Τὸ αὐτὸ περίπου φρονεῖ καὶ ὁ Mach, ὁ συνεπέστερος τῶν ἐμπειριστῶν. Ἰδοῦ λοιπόν ὅτι τὰ ἄκρα συναντῶνται, λέγει ὁ Erdmann (σελ. 27).

ματα δὲν εἶνε διαιρετά¹. Ἡ ἀδυναμία ἡμῶν αὐτὴ μαρτυρεῖ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἀναγκαιότητα τῆς σκέψεως (σελ. 29)².

Ἡ λογικὴ ἀναγκαιότης τῆς αἰτιώδους σχέσεως δόναται νὰ ὀρισθῇ ὡς ἀκολούθως : ὅπου πάτιοις δύο γεγονότα α καὶ β ἀναγνωρίζονται ὡς ὁμοιομόρφως καὶ ἀμέσως διαδεχόμενα ἄλληλα, ὀφείλομεν κατηγορηματικῶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐν τῷ ἡγουμένῳ α νοεῖται τι (ὡς zu grunde liegend), ὅπερ καθιστᾷ ἀναγκαίαν καὶ ὀριστικὴν τοῦ β τὴν εἴσοδον (σελ. 30). Τῆς ἀναγκαιότητος τούτης μοναδικὸν εἶνε κριτήριον—ἐξηκολοῦσθαι ὁ Erdmann—ἡ ἀδυναμία, ἐν ἣ ἐδρισκόμεθα, νὰ διανοηθῶμεν ὅτι : τὰ γεγονότα α καὶ β ἀκανονίστως καὶ ἀσχείως πρὸς ἄλληλα ἐναλλάσσονται, κατὰ τρόπον δηλωστέον ἀντὶ τοῦ β νὰ δύναται νὰ ἐπικαλουθῆσθαι τὸ γ ἢ τὸ δ κ. ο. κ. Ἄλλὰ τοιαύτη τις πιθανότης εἶνε καθ' ὄλοκληρίαν ἀδιανόητος (Denkunnmöglich), διότι οὐ μόνον ἀντιφάσκει πρὸς τὰς ἐνδείξεις τῆς ἐμπειρίας, ἐπι τῇ βίβει τῶν ὁμοίων διεπορφώθη βραχυμῶν ἢ περὶ τῆς αἰτιώδους ἀλληλουχίας σκέψης ἡμῶν (σελ. 31), ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἡμετέρας νοήσεως³.

Ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ διαφαίνεται σαφῶς ἡ μεταξὺ τῶν ἐμπειριστικῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ἐπόψεων τοῦ Erdmann ὀριστικῶς διαφορά : διὰ τοὺς σονεπτεῖς Ἐμπειριστὰς ἡ ἰδέα μιᾶς μὴ αἰτιώδους σχέσεως ὀφείλει νὰ θεωρηθῆται ὡς ἀπλῶς ἀναληθοφανής, διὰ τὸν Erdmann μίᾳ τειοῦτη ἰδέα

1. Δὲν ἀποκλείεται βεβίως ν' ἀμφιβάλωμεν περὶ τῆς ἀληθείας τῶν ἡμετέρων κρίσεων, ἀλλ' ἀφοῦ ἄπαξ μορφώσωμεν αὐτάς, αἱ ἀντιφάσκουσαι αἴρονται ἀφ' ἑαυτῶν.

2. Ἡ παραβολὴ τῆς αἰτιώδους σχέσεως πρὸς τὴν συμπερομαρτοῦσαν ἐν τῷ συλλογισμῷ ἀναγκαιότητα εἶνε φιλοσόφημα παλαιόν, ἀναγόμενον εἰς τὸν Ἄριστοτέλη, οὗ εἶνε γνωστὴ ἡ περὶ τεσσάρων αἰτίων θεωρία. Κιτὰ τὸν Ἄριστοτέλη, ὁ κοσμος κινούμενος ἐξ ἑρως φέρεται πρὸς τὸ ἀκίνητον καθ' ἑκαστὸν κίνητρον—τὸν Θεόν, καθ' οἷον ἀκριβῶς τρόπον ὁ ἀτελής συλλογισμὸς τείνει νὰ λάβῃ τὴν τελείαν καὶ ἀναντίρρητον αὐτοῦ μορφήν. Ὑπὸ τὸ πρῶμα μιᾶς τοιαύτης θεωρίας προφανῶς ἡ αἰτία οὐδὲν ἄλλο εἶνα ἢ αὐτὴ αὐτὴ ἢ ἀρχὴ τοῦ συλλογισμοῦ, τῶν ἀποτελεσμάτων ἀπορροόντων ἐκ τῶν αἰτιῶν καθ' οἷον τρόπον καὶ τὸ συμπέρασμα ἐνὸς συλλογισμοῦ συνάγεται ἐκ τῶν προκειμένων αὐτοῦ (Πλβλ. Brunschvicg, L' expérience humaine et la causalité physique. σελ. 157).

3. Δὲν πρόκειται περὶ ἀρχῶν a priori (κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Kant) ἀλλὰ περὶ ἀρχῶν παραλλήλως πρὸς τὰς ἐνδείξεις τῆς ἐμπειρίας διαμορφωθεισῶν καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς πράγμασιν ἐχουσῶν τὸ συγκεκριμένο· αὐτῶν περιεχόμενον—καθῶς κατωτέρω ἐξηγεῖ ὁ Erdmann (σελ. 39).

εἶνε ἀπολύτως ἀδιανόητος. Μή τις δ' ἀντείπῃ ὅτι κάλλιστα νὰ διανοηθῶ-
~~μεν δυνάμεθα πραγματικότητά τινα μὴ αἰτιωδῶς διαρθροσημένην~~ διότι
 τοιοῦτόν τι, λέγει ὁ ἡμέτερος συγγραφεύς, εἶνε ἀπολύτως ἀδύνατον καὶ
 πατήγιον ἀπλοῦν λέξεων μόνον (σελ. 32). Διὰ τὴν ἡμετέραν διάνοιαν, τὴν
 χωροδοσαν πάντοτε διὰ σχέσεων καὶ ἀναλογιῶν, τοιοῦτόν τι ἀσυνάρτητον
 χάος θέλει εἶναι ἀπλοῦστατα ἔν ἀσχετίῳ νοοῦμενον σύνολον σχέσεων
 (ein beziehungsloses Chaos ist doch nichts anderes als ein bezie-
 hunglos gedachter Inbegriff von Beziehungen !) (σελ. 33). Τοιοῦτόν
 τι ὅμως οὔτε διὰ τὴν νόησιν, οὔτε διὰ τὴν φαντασίαν κἄν εἶνε ποτε δυ-
 νατόν, διότι οὐδὲν ἄλλο εἶνε ἢ (ἂν δόναται τις νὰ εἴπῃ) σκέψις ἀδιανόητος!
 (σελ. 34—35).

Προκειμένου περὶ τῆς κυρίως ἐπαγωγῆς — λέγει ἀκολούθως ὁ Erd-
 mann— παρατηρήσαμεν ἤδη ὅτι ἀπαραίτητος ὅρος τῆς ἰσχύος τῶν συμπε-
 ρασμάτων αὐτῆς εἶνε καὶ ἡ σκέψις ὅτι : καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι, ἐφ' ἧς
 δὲν ἐπειραματίσθημεν εἰσέτι, αἱ ὅμοιοι θὰ δοθῶσιν αἰτίαι, ὡς καὶ ἐν τῇ
 πραγματικότητι, ἐφ' ἧς μέχρι τοῦδε ἐπειραματίσθημεν. Ἡ σκέψις αὕτη,
 κρῆπει νὰ προσθέσωμεν, οὐδεμίαν ἔχει ἀφ' ἑαυτῆς νοητικὴν ἀναγκαιότητα,
 ὅμοιαν ἐκείνης τὴν ὅποιαν δεχόμεθα ἐν τῷ νόμῳ τῆς αἰτιότητος, ἀλλ' εἶνε
 ἀπλῶς ὑπόθεσις ¹, ἐξαρτωμένη στενῶς ἀπὸ τῆς ἐκάστοτε διὰ τῶν νέων
 πειραμάτων ἐπαληθεύσεως καὶ οὐδὲν ἄλλο κυρίως δηλοῦσα ἢ τὴν ἀναμο-
 νὴν ὀρισμένων γνωστῶν ἢ ἐνδεχομένων. ² Ἄλλοις λόγοις : ὅτι καὶ ἐν
 τῷ μέλλοντι τὰς ὁμοίας θὰ συναντήσωμεν αἰτίας ὡς καὶ ἐν τῷ παρελθόντι
 — δὲν εἶνε ἀπολύτως βέβαιον ὅτι ὅμως τὰς ὁμοίας αἰτίας τὰ ὅμοια θὰ
 ἀκολουθήσωσιν ἀποτελέσματα, οὐδεμία δόναται νὰ χωρήσῃ ἀμφιβολία.
 Πλὴν τούτου ὁ ὑποθετικὸς χαρακτήρ παντὸς ἐπαγωγικοῦ συμπερασματος
 ἔγκειται ἐπίσης εἰς τὸ γεγονός ὅτι : ἐν τῇ αἰτιῶδει συναρτήσει νοοῦμε-
 νῶν ὅτι εἰς τὰ βάθη τοῦ ἡγουμένου ὑπάρχει τι, ὅπερ καθιστᾷ ἀναγκαίαν
 καὶ ἀναπόφευκτον τὴν ἔλθειν τοῦ ἐπομένου, πλὴν δὲν γινώσκωμεν οὔτε
 ποῖον ἀκριβῶς εἶνε τὸ τί τοῦτο, οὔτε πῶς τοῦτο προκαλεῖ τὴν ἐμφάνισιν
 τοῦ αἰτιατοῦ (σελ. 40). Ὀνομάζομεν μὲν αὐτὸ δύναμιν (Kraft,) πλὴν

1. Ἀκριβῶς—λέγει ὁ Erdmann—τοῦτο ὑπῆρξε τὸ ὀριζικόν σφάλμα τοῦ
 Hume: ὅτι ἔκαμε σύγχυσιν μεταξύ τῆς ὑποθέσεως ταύτης καὶ τοῦ νόμου κα-
 θόλου τῆς αἰτιότητος, οὕτω δὲ διημφεσβήτητος τούτου τὴν ἀπόλυτον ἀξίαν.
 (σελ. 37).

2. «Jene Erwartung ist also lediglich von der bisherigen Erfahrung ab-
 hängig, deren Diener wir sind, deren Herren wir nie werden können» (σ. 35).

οὐτε ἐν τῇ κατ' αἰσθησιν ἀντιλήψει ἡ δόναμις αὐτῇ δίδεται, οὐτε πρὸ τῆς νοήσεως ἄλλως πως ἀποκαλύπτεται· εἶνε ἄρα ἀνεξιχνίαστος (σελ. 40—41). Συναλόγῳ εἰπεῖν: ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος εἶνε ἀρχὴ ἀναγκαία ἢτοι α ἴ τ η μ α ¹ τῆς ἡμετέρας σκέψεως, ἐν ὅσῳ ἡ ἐμπειρία συνεχῶς ἀποκαλύπτει ἡμῖν κανονικὴν ὁμοιομορφίαν ἐν τῇ διαδοχῇ τῶν γεγονότων.

Μία ὁσάτῃ παρατήρησις, ἵνα περᾶνωμεν τὴν ἀνάγκην τῶν θεωριῶν τοῦ Γερμανοῦ σοφοῦ. Σομφώνως πρὸς τὰ ψυχολογικὰ δεδομένα — λέγει ὁ Erdmann—θεωροῦντες τὰ ἐπὶ τοῦ νευρικοῦ ἡμῶν συστήματος φυσικὰ ἐρεθίσματα καὶ τὰ ἀντίστοιχα ψυχικὰ προϊόντα, ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἐθρυσκόμεθα οὐχὶ πρὸ ἐξαρτήσεως ἐκ κανονικῆς διαδοχῆς, ἀλλὰ πρὸ σχέσεως τὰ ὁ τ ο χ ρ ὄ ν ω ς ἀνεξισσομένων γεγονότων. Ὁ παραλληλισμὸς οὗτος εἶνε ἄρξ ἀσθητῶς αἰτιώδης ἐξ ἄ ρ τ η σ ι ς; Ἐκ πρώτης ὄψεως νομίζει τις πράγματι οὕτω πλὴν ἡ ἐξάρτησις αὐτῆ φαίνεται ἀ ν α λ η θ ο φ α ν ῆ ς, ἐὰν προσέξωμεν περισσότερον τοῦτο μὲν εἰς τὰς ἀκροσθίας τοῦ καλῶς νοσομένου νόμου τῆς διατηρήσεως τῆς ἐνεργείας, τοῦτο δ' εἰς τὰ συμπεράσματα τῆς γνωσιολογικῆς κριτικῆς. Ὁπωσδήποτε — ἐπάγεται ὁ ἡμέτερος φιλόσοφος — δὲν εἶνε φρόνιμον νὰ δοσχεράνωμεν τὰς μεθοδολογικὰς ἡμῶν ἐρῶνας διὰ τῆς ἀναμίξεως τοιοῦτων δυσκόλων ζητημάτων ἢ πάλιν νὰ καλέσωμεν αἰτιώδη τὴν ψυχολογικὴν ἐξάρτησιν, διὰ λόγους καθαρῶς μεθοδολογικοῦς (σελ. 45).

Ὅπως ἔχει ἐν συντόμῳ καὶ κατὰ τὰ χαρακτηριστικώτερα αὐτῆς σημασία ἡ τοῦ Erdmann κριτικὴ ἀνάλοσις τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς ἰσχύος τοῦ νόμου τῆς αἰτιώδους ἀλληλουχίας. Ὡς εὐκόλως δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ, αἱ σχετικαὶ ἀντιλήψεις τοῦ ἐπιφανοῦς Γερμανοῦ φιλοσόφου τάσσονται εἰς τὸ μέσον ἐνός συντελοῦς Ἐμπειρισμοῦ καὶ ἐνός ἀπριωριστικοῦ Ὁρθολογισμοῦ. Κατὰ τὸν Erdmann, διὰ τῶν Ἐμπειριστικῶν ἀρχῶν δράττει μὲν τις τὸ συγκεκριμένον περιεχόμενον τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος, δὲν ἀπαλλάττει δὲ καὶ τοῦ νόμου τοῦτου τὴν καθολικὴν ἰσχύον. Ἀνεπίθεως ὁ καντιανὸς Ὁρθολογισμὸς βλέπων ἐν τῷ διερμηνευομένῳ νόμῳ ἀρχὴν α

8. Ὁ συγγραφεὺς ἐπὶ τοῦ προκειμένου δέχεται τὸν ὁρισμὸν, τὸν ὅποιον ὁ Lotze δίδει εἰς τὸ αἴτημα (Postulat): «Τὸ αἴτημα δὲν εἶνε ὑπόθεσις τις, ἢν δύναται τις νὰ δεχθῆ ἢ ν' ἀπορρίψῃ ἢ δι' ἄλληλ' ἢ ἀντικαταστήσῃ, ἀλλ' εἶνε ἀναγκαία ὑπόθεσις, ἀνευ τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον τῆς περὶ τῆς ἀρθεύσεως ἀντιφάσκει πρὸς τοὺς νόμους τῆς ἡμετέρας σκέψεως. (Logik, 1871, II, β.κ. 8).

priori, ἀπολότως δηλ. ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῶν αὐτῶν τοῦ πειρίματος ἐν-
δειξεων, στερεῖ τοῦτον παντὸς συγκεκριμένου περιχυμένου. Κατὰ τὸν
Erdmann ἡ μέση ὁδὸς ἐνδεικνύεται ὡς ἀκριβέστερα, ἦτοι τὸ μὲν περιε-
χόμενον τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος ἀρνούμεθα ἀπὸ τῆς ἔμπειρίας, ἡ
ἰσχὺς ὅμως αὐτοῦ ὀφείλεται εἰς νοητικὴν τινα ἀναγκαιότητα. ¹

1. Πρὶν ἢ περάνωμεν τὴν περὶ τοῦ νόμου τῆς αἰτιότητος ἐρευναν ἡμῶν
ἀσκοπον δὲν εἶνε, νομίζομεν, νὰ μνημονεύσωμεν τῆς δικηούσης ἰδέας ἐνὸς ἀκρι-
βήσιος ὀγκώδους συγγραμματος τοῦ Γάλλου φιλοσόφου Léon Brunsch-
wieg, ὑπὸ τὸν τίτλον: *L' expérience humaine et la causalité
physique*, Paris, Alcan, 1922. Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ ὁ Γάλλος σοφὸς διὰ
τῆς ἱστορικῆς ἐκθέσεως καὶ τοῦ κριτικοῦ ἐλέγχου τῶν πολυωνύμων διὰ μέσου
τῶν αἰῶνων φυσικῶν θεωριῶν καὶ φιλοσοφικῶν δοξασιῶν, περὶ αὐτὰ ν' ἀπο-
δέξῃ ὅτι ἡ ἀληθὴς φιλοσοφία τῆς σκέψεως εὐρίσκειται εἰς τὸ μέσον ἐνὸς κρι-
τικοῦ ἰδεαλισμοῦ, διεκρυσθημένου κατὰ τας ἐνδείξεις τῶν προσφάτων προό-
δων τῶν θετικῶν Ἐπιστημῶν, καὶ ἐνὸς ἐμπειρικοῦ θετικισμοῦ, προσαρμωζο-
μένου εἰς τὰς ἐπιτακτικὰς ἀπαιτήσεις τοῦ συγχρόνου ἐπιστημονικοῦ πνεύμα-
τος. Κιθ' ὅσον εἶτα ἀφορᾷ εἰς τὴν αἰτιότητα—λέγει—ὁ ἐξαγγελθόμενος ἰαν
ἐνδιαφερόσας σκέψαις. Ὁ αἰτιώδης σύνδεσμος—λέγει—ὁ ἐξαγγελθόμενος διὰ
τοῦ ἀξιώματος: *data causa sequitur effectus*, ὑπόλειμμα τῶν ἰδεῶν
τῆς πρωτογόνου νοστορίας, τῆς ἐμπεποτισμένης ὑπὸ τῆς πεποιθήσεως ὅτι,
χάρις εἰς τὴν σταθερὰν ἀμοιβαιότητα γεγονότων καὶ ὄντων, *δ,τιδὴποτε δύνα-
ται νὰ εἶνε αἰτία οὐδὴποτε* καὶ λείπῃνον τοῦ ψυχολογικοῦ ἀνθρωπομορφι-
σμοῦ τῆς παλαιᾶς σκέψεως, διορώσης εἰς τὰς αἰτίας τῶν φαινομένων βούλη-
σίν τινα θρῶσαν ὡς τὴν ἀνθρωπίνην, βαίνει βιθμηδὸν ἐξασθενούμενος καὶ
συνεχῶς περιοριζόμενος εἰς τὰς συγχρόνους ἐπιστημονικὰς ἐρεῦνας, αἵτινες
ἀντὶ τῆς ἀφέλους ἀναζητήσεως τῶν ἀμέσων αἰτιῶν τῶν γεγονότων, προσπα-
θοῦσιν ἐκάστοτε νὰ διαγράψωσιν ἀναλυτικῶς εἰς σχήματα γεωμετρικὰ τὸν
πραγματικὸν ὄντων τῶν φαινομένων. Ὑπὸ τὸ πρῶτον τῶν συγχρόνων θεωριῶν
τῆς σχετικότητος, καθὼς δὲν ὑπάρχει *διάστημα πρὸ* τῶν φαινομένων, οὕτω
δὲν ὑπάρχει καὶ *χρόνος πρὸ* τῶν γεγονότων. Διθάντος νῦν ὅτι αἱ ἀντινομίαι,
αἱ σχετικαὶ πρὸς τὴν αἰτιότητα, πηγάζουσιν ἀπὸ τῶν ἀντινομῶν τοῦ χρόνου,
φυσικῶν εἶνε, πίπτοντος τοῦ ἀπόλυτου τοῦ χρόνου, νὰ συγκαταπέτη καὶ ἡ
ἀπόλυτος αἰτιότης, ἥτις εἶνε μία παράνομος γενίκεσις, καθὼς ἀκριβῶς τὸ
ἀπόλυτον διάστημα, τὸ ὑπάρχον ἀνεξαρτήτως τῶν φαινομένων καὶ ὁ ἀπόλυ-
τος χρόνος, ὁ διαρρέων ἀσχετῶς πρὸς τὰ διατρέχοντα ἐν αὐτῷ γεγονότα.
Ὅντως ἡ σύγχρονος ἐξέλιξις τῆς ἐπιστήμης ἀπαντᾷ ἀρηθρικῶς εἰς τὸ ἐρώ-
τημα: *ἡ ὑπαρξίς τῶν νόμων εἶνε ἀνά γε ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῆς συγκεκριμένης
αὐτῶν ἐφαρμογῆς ἐπὶ τῶν ἐπι μέρους δεδομένων*; Ἡ ἑτεροαρχία τῆς καθαρᾶς
Φυσικῆς, ἐν ἣ αἱ αἰτίαι θεωροῦνται ἀνεξαρτήτως τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῶν ἐν τῷ
πειραματικῷ πεδίῳ, εἶνε εἰς *«prédéterminisme fermant à l' homme l'accès
et l' intelligence de la liberté»*. Τούτων οὐκ ἔμπειρικῆς ἡ ἀληθῶς ἐπιστημονικῆς

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ἡ σύνοψις καὶ περιληπτικὴ ὁδὸς ἀνάπτυξης τῶν περὶ τῆς αἰτιότητος θεωριῶν τοῦ Hume, τοῦ Kant καὶ τοῦ Erdmann ¹ εἰς τὸ ἑξῆς συμπέρασμα ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ καταλήξωμεν :

«Ἡ αἰτιώδης τῶν φαινομένων διάρθρωσις, ἐν τῇ ἐννοίᾳ δυναμικῆς τινος καὶ πραγματικῆς ἐξαρτήσεως, δὲν ἐνυπάρχει εἰς αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ τὰ πράγματα, ἀντικειμενικῶς οὕτως εἰπεῖν, οὐδ' ἀποκαλύ-

ἐτεροαρχία εἶνε εἰς déterminisme en devenir, ὅστις ἔν και μόνον διαδηλοῖ : L' univers existe (ἔ. μν. σελ. 51). Τούτων οὕτως ἐχόντων πᾶς δογματισμὸς δέον νὰ θεωρητῆαι πεπλανημένος καὶ ἀντεπιστημονικός. Λέγοντες : πᾶν γεγονός ἔχει μίαν αἰτίαν, κατολεπομεν ἡμᾶς αὐτοὺς εἰς κατηγορηματικὰ ἀφαιρέσεις, ἀφοῦ ὑποῦμεν ἀντιμετώπως πρὸς ἄλληλα τὸ ἀπόλυτον τοῦ γεγονότος καὶ τὸ ἀπόλυτον τῆς αἰτίας. Ἐπίσης ἡ ἀρχὴ : αἱ αὐταὶ αἰτίαι ἀποτελοῦνται ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἀποτελεσμάτων ἔχει ἀξίαν περιορισμένην καὶ προσωρινήν, χρησιμεύουσα ἡμῖν εἰς βαθμὸν τινα μόνον ἀναλύσεως· ἐπεκτείνοντες αὐτὴν ἕως ἁπλοῦς τινὸς ἀπολύτου, θὰ καταλήξωμεν εἰς ταῦτολογίαν, δεδομένου ὅτι ἡ τι ὁσίως τῶν αἰτιῶν ὑπὸ μόνῃ τῆς ταυτότητος τῶν ἀποτελεσμάτων ἀσφαλίζεται. Κατὰ ταῦτα, αἱ ἀντιφάσεις, αἱ κατηγοροῦσι τῆς παγκόσμου ἑτεροαρχίας καὶ αἰτινες προκύπτουσιν ἐκ τῆς ἐπ' ἀπειρον ἀναγωγῆς τῶν ἀποτελεσμάτων εἰς τὰς αἰτίας, ὀφείλονται εἰς τὴν προσπάθειάν τινων, ὠθούντων τὴν ἐπιστήμην εἰς τὸ ἀπόλυτον, ὅπερ οὐδαμῶς συμβιβάζεται μετὰ τοῦ οὐσιώδους αὐτῆς χαρακτῆρος. Χῶρος, χρόνος, κίνησις εἶνε συν-ῤησεις νοητικαί, ὅργανα δῆλα δῆ, τῶν ὁποίων τὸν ζυγὸν πρόπει ν' ἀποσείσωμεν, τοσοῦτ' ἄλλο ὡς αὐτὴ ἡ φύσις ἀτιθάσσεως ἀπειθυρεῖ εἰς τὰς ἀξιώσεις αὐτῶν. Καὶ ἐπιλεγει ὁ ἡμ. σοφὸς : ὁ αἰτιώδης σύνδεσμος παρουσιάζει ἀπόψεις πολυπλόκους, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ποικίλλαν ταύτην εὐρίσκει τις πάντινος «la connexion fondamentale entre la détermination d' une constante et constante, propre à mettre la variation en relief, et cette variation elle-même telle qu'elle sera révélée par l' expérience» (μν. ἔ σελ. 551). Ἴδου ἡ συγκεκριμένη μορφή τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος. Πῶση μεγάλη ὄντως διαφορὰ μετὰ τῶν σαφῶν καὶ συγκεκριμένων τούτων ἀπόψεων τοῦ Brunschvicg καὶ τῶν δογματικῶν ἀφορισμῶν τῶν ἄκρων ἑτεροαρχικῶν, οἵτινες τροπῶν τινα ἀριστῶν καὶ stricto sensu ὑποτάσσουσιν ἅπασας καθόλου τὰς ἐν τῷ σύμπαντι, τῷ τε φυσικῷ καὶ τῷ ἠθικῷ, ἐκδηλώσεις εἰς νόμους ἐδραίους καὶ ἀπορρασαλεύτους ἢ παραβλέποντες τὸν οὐσιωδέστερον χαρακτῆρα τῆς ἀνθρωπίνης ἐπιστήμης—τὴν σχετικότητα.

1. Παρ' ἐπέμομεν τοὺς βουλομένους ἰδιατέρως νὰ ἐγκύψωσιν ἐπὶ τῆς ἱστορίας τοῦ προβλήματος τῆς αἰτιότητος εἰς τὴν βραβευσθεῖσαν μελέτην τοῦ Wentscher «Geschichte des kausalproblems von Descartes bis zum Gegenwart», 1921, Teubner.

πτεται κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον εἰς τίνα (κατὰ τὴν ἐκδοχὴν τοῦ ~~Καντίου~~) ~~δυναμικοῦ~~ ^{εἶναι} ~~πότε~~ ^{πότε} ~~τοιαύτη~~ ^{τις} ~~διαθέσεις~~ ^{εἶνε} δυναμικῆς, χαιραγωγουμένην καὶ πλουτισμένην διὰ τῶν αλαθῶσεων. Ἡ δυναμικὴ αὕτη ἐξάρτησις εἶνε ἡ ἐξ α ν τ ι κ ε ι μ ἔ ν ι σ ι ς τῆς νοητικῆς ἐκείνης ἀναγκαιότητος, ἣτις συνδέει ἀναποσπάτως τὰς ἔννοιαις αἰτίας καὶ αἰτιατοῦ, ὀφελεται δὲ εἰς τὴν ζύμωσιν τῆς διανοίας, ἣτις, ὅπουδῆποτε ἡ ἐμπειρία ἀνακαλύπτει κανονικὴν καὶ ἀμεσον ἐν χρόνῳ διαδοχὴν, (αὕτη) χάρις εἰς τὰς ρυθμιζούσας τὴν δραστηριότητα αὐτῆς λογικᾶς ἀρχᾶς διαβλέπει πραγματικὴν δυναμικὴν ἐξάρτησιν τοῦ ἐπομένου ἀπὸ τοῦ ἡγουμένου.

Τὸ συμπέρασμα τοῦτο κάλλιστα διασαφεῖ τί νοοῦμεν λέγοντες ἐν τοῖς προόθεν ὅτι: ὁ νόμος τῆς αἰτιώδους ἀναγκαιότητος, ὡς προῖδον μιᾶς ὅκωσ, δῆποτε λογικῆς ἀφαιρέσεως, δὲν ἐγκλείει πάντας τοὺς χαρακτηρὸς τῆς ζωσῆς πραγματικότητος, διότι ἐνοπάρχουσιν ἐν αὐτῷ σαφῆ τὰ ἀποτοπώματα τῆς διανοητικῆς ἡμῶν ἐπεξεργασίας—αἱ ἔννοιαι, αἰτίνας δὲν ἔχουσιν ὑπαρξιν ἀντικειμενικὴν.

Ἰδῶμεν νῦν ὅπῃ τὸ πρόσωμα μιᾶς τοιαύτης θεωρίας ποίαν φάσιν λαμβάνει τὸ ζήτημα τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως.

1. Κωλυόμεθα νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη βούλησις εἰσάγει εἰς τὸν ροβὸν τῆς πραγματικότητος νέας αἰτίας; Προφανῶς ὄχι. Ἐνθουμηθῶμεν εἰ πρὸ μικροῦ ἀκόμη ἐλέγχομεν: δὲν εἶμεθα ἀπολότως δέβαιοι ὅτι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι αἱ ὅμοιαι θὰ δοθῶσιν αἰτίαι, καθὼς καὶ ἐν τῷ παρελθόντι: ἡ τοιαύτη σκέψις εἶνε ἀπλῶς μία πιθανότης, οὐχὶ ἀναμφισβήτητος. Ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος κατηγορηματικῶς ἐξαγγέλλει: εἶνε, ὅτι αἱ ὅμοιαι αἰτίαι τὰ ὅμοια θὰ προκαλέσωσιν ἀποτελέσματα: οὐχὶ ὅμως καὶ ὅτι τὰς ὁμοίας θὰ συναγεῶμεν πάντοτε αἰτίας—καθὼς εὐφρῶς διακρίνει ὁ Erdmann. Δεχθῶμεν λοιπὸν ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη βούλησις εἶνε ἐλευθέρη κατ' ὅσον εἰσάγει νέας αἰτίας ἐν τῇ πραγματικότητι.

2. Αἱ νέαι αἰτίαι αὗται ἐκδηλοῦνται ἐν τῇ βουλήσει ὅπῃ τὴν μορφήν τῆς προτιμῆσεως, τῆς ἐκλογῆς δηλαδὴ μεταξὺ πλείστων κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον πιθανῶν ἐνδεχομένων, αἰτιαζομένων ὅπῃ τῶν προσπιπτόντων ἐπὶ τῆς βουλήσεως ἐρεθισμάτων. Γενομένης τῆς ἐκλογῆς, ἔχει

1. Τῆς διαισθήσεως (ἢ ἐνοράσεως—intuitionis) ταύτης προϋόντα ἤθελον εἶναι τὰ αἰσθησιακὰ ἡμῶν δεδομένα πρὶν ἢ ὑποβληθῶσιν εἰς τῆς διανοίας τὴν ζύμωσιν (Περὶλ. Kant, ἐνθ. ἀν. τόμ. 1ος σελ. 198).

ἀπὸ ἑαυτοῦ δεῖξαι ὅτι ἐκ τῆς βουλήσεως ἢ κατεθέουσις τὸ πρακτικὸν γεγονός ἐκ αὐτῆς τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐν τῇ πραγματικότητι καὶ θὰ διαβρωθῇ μετὰ τῶν ἄλλων πραγματοποιηθῶν κατὰ τὴν τάξιν αἰτίας καὶ αἰτιατοῦ διότι ἡ ἡμετέρα διάγνσις ἐκ τῶν ὑστέρων θεωροῦσα τὸ συμβῆναι θὰ συνδέσῃ αὐτὸ αἰτιώδως μετὰ τοῦ ἀμέσως προηγμένου ἐρεθίσματος, καθ' ἃς ἐστὶν ἕξις ἕξις φάσις. Οὕτω ἐν ᾧ εἰ τῶν προτέρων ἢ πρώτης εἶνε ὄψεως ἐλευθέρου καὶ ἀπρόβλεπτου, ἐκ τῶν ὑστέρων θὰ φανῇ στενωδὸς ἐξαρτωμένη ἀπὸ τινος προηγηθείσης καταστάσεως, αἰτιατοῦσης τὴν ἀπόφασιν.

3. Ἡ διάγνσις, κατὰ ταῦτα, ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ ἐκλογῇ συλλαμβάνει τὴν ἐξωτερικότητα τῆς πράξεως, τοῦτέστι τὸ ἀρχικὸν ἐπίβλημα κατὰ τὸ πρακτικὸν γεγονός, οὐχὶ δὲ καὶ τὴν ἐσωτερικότητα τῆς βουλητικῆς ἐνεργείας, αὐτὴν ταύτην δηλοῦν τὴν προτίμησιν ἢ τὴν ἐκλογὴν. Ὅσον διὰ τὸν αἰτιώδη συνδέσμον, οὗτος ἐκ τῶν ὑστέρων κάλλιστα δύναται νὰ κατασκευασθῇ, διότι πάντοτε ὑπάρχει πλοῦσιον καὶ πολεσχιδὸς παρελθόν, διὰ νὰ ἐρθεῖσιν ἐν αὐτῷ καταστάσεις αἰτιαζούσαι τὴν ληφθεῖσιν ἀποφάσιν. Ἐάν τὸ ἀποτέλεσμα εἶνε ἀντίθετον τοῦ προσδοκωμένου, ἐκ τῆς ἀπόψεως τοῦ ἐρεθίσματος α ἢ ὑπὸ τὸ πρῶτον τοῦ β, κάλλιστα δυνάμεθα ν' ἀνθρώψωμεν ὡς ὄρων ἐν τῇ συνειδήσει ἐν ἐξ ἴσου ἄμεσον αἰτίον γ, διὰ νὰ συνάψωμεν μετ' αὐτοῦ στενωδὸς καὶ δυναμικῶς τὴν γενομένην μεσαβολήν.

4. Ἡ ἐλευθερία ἄρα ἐγκρίσεται ἐν τῇ ἐκλογῇ, ἥτις εἶνε αἰτία ἐκ τῆς— causa sui. Βεβαίως ἡ ἐννοία μιᾶς αἰτίας ὅπ' οὐδενίᾳ; ἄλλης αἰτιαζομένης, ἀλλ' αἰτιαζόμενης ἐκ τῆς, φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως παράλογος. Ἐν τοῦτοις περισσοτέροις προσοχῇ ἀποδεικνύει τὸ πρᾶγμα οὐχὶ ἐπιπλῶς ὡς δυνατὸν, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀναγκαῖον διὰ τὴν νόησιν. Ἐμβαθύνωμεν ἐπὶ τοῦ αἰτιώδους συνδέσμου: πᾶν γεγονός οὐ μόνον προκαλεῖ ἐν ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ καὶ προκαλεῖται ὅτι τινος προηγηθείσης αἰτίας. Ἡ αἰτία αὕτη προτιθεῖται βεβαίως μίαν ἄλλην, ἢ ἄλλη ἐκείνη μίαν ἄλλην ἀκόμη καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Βεβαίως ἡ ἀνοδος αὕτη δὲν δύναται νὰ ἐξεκκολοβῆται ἐπ' ἄπειρον· ἀνάγκη διὰ τὴν νόησιν εἶνε νὰ ὑπάρθῃ μίαν πηγαίαν αἰτίαν, μίαν ἀρχὴν τῆς αἰτιώσεως ταύτης κλίμακος, ἥτις ὑπὸ ὀδμητικῆς ἄλλης αἰτίας νὰ προκαλεῖται, ἀλλὰ νὰ εἶνε αὐτὴ αἰτία ἐκ τῆς. Ἴθου ἡ ἐρμητικὴ τοῦ πράγματος. Κιθὼ; λοιπὸν νοητικὴ τις ἀναγκαιότης, κατὰ τὸν Erdmann, συνδέει δυναμικῶς αἰτίαν καὶ αἰτιατόν, οὕτω καὶ ἐν τῇ περιπτώσει τῆς πρώτης, τῆς πηγαίας αἰτίας, ἢ αὐτῆς νοητικῆς ἀναγκαιότητος ἀναγκάζει ἡμᾶς νὰ δεχθῶμεν ὅτι αὕτη— ἐν τῇ περιπτώσει ἡμῶν ἡ ἐλευθερία— εἶνε αἰτία ἐαυτῆς, causa sui.

Τὰ ἀνωτέρω ἔγραψεν δι' ἐλπίδος ὅτι διαλλακτικώτερον, ὅσον εἶνε δυνατὸν, τὸν ὀρισμὸν τῆς ἐλευθερίας τῆς βουλήσεως, πᾶν ὅσοις ἐν ἀρχῇ ἔδοξεν. Βεβηχώς τὸ κεφαλαιώδες τοῦτο ζήτημα δὲν εἶνε ἐξ ἐκείνων, ἀτιμὰ πόμοιροισι λόσιως σαφοῦς καὶ ὀριστικῆς κατὰ τρόπον ἐξαιροῦντα πᾶσαν πάνταχόθεν ἀντίρρησην· οὐδ' ἡμεῖς σανεπὼς λόσιιν τινα τοιαύτην ἐφιλοδοξήσαμεν ἐν τοῖς πονήμασιιν ἡμῶν νὰ ἐπιτόχωμεν. Ἀπλῶς καὶ μόνον τοῦτο ἐν τῇ ὅλῃ ἡμῶν ἐρεσῇ ἐσοποδοῦμεν : νὰ στηριζώμεν πως τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ δόγματος τῆς ἐλευθερίας ἐν τῇ πεποιθήσει αὐτῶν δια τῆς ἀποδείξεως τῆς ἀστοχίας τῶν ὕφ' ὧν σαλεύονται ἐπιχειρημάτων τῶν ἀντιπάλων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Ἡ ἑΞΕΛΛΗΝΙΣΙΣ ΤΩΝ ἙΞΕΝΩΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚῶΝ ὈΡῶΝ

Καὶ ἤδη δὲν ὕπολείπεται ἢ νὰ δώσωμεν τὰς ἀσαιτοομένης ἐξηγήσεις δια τὴν ἐξελλήνισιν τῶν ξένων φιλοσοφικῶν ὄρων, τοὺς ὀποίους ἐν τῷ ἀνωτέρω ἡμῶν πονήματι μετεφράσαμεν — ἀστόχως κατὰ τι, ας.¹ Πραγμαμένου γενικῶς περὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν ξένων ἐπιστημονικῶν ὄρων, φρανοδοῦμεν, ὅτι ἀπαιτεῖται ἀθθεντικὴ καὶ συστηματικὴ ἐργασία, κατὰ τρόπον ὅστε βεβηχθῶν νὰ οἰσθετηθῶσι αἱ ὀρθαὶ μεταφράσεις παρὰ πάντων ἐν γένει τῶν ἐλλήνων διανοοομένων δια τὸ ὀμοιομορφον. Εἰδικῶς δὲ προκειμένου περὶ τῶν φιλοσοφικῶν ὄρων, ἡ ἐργασία αὕτη θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ ἐν Φιλοσοφικῷ Λεξικῷ, ὀδ ὅμως ἀμοιρεὶ δυστοχῶς ἡ πτωχὴ νεοελληνικὴ φιλοσοφικὴ βιβλιοθήκη. Τοῦτων αὐτως ἐχόντων βεβηχῶς δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ἀξιόμειμπτος ἡ ἀτομικὴ πρωτοδοολεξία, ἐλλείψει ἐπισήμου καὶ ἀθθεντικῆς ἐργασίας καὶ ὀποδὸ τύπον ἀελλῶς προσωρινότητος.

Ἡμεῖς προσωπικῶς ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῶν ξένων φιλοσοφικῶν ὄρων μᾶλλον προσέσχομεν τὸν νοδν εἰς τὴν ἀκριθὴ ἀπόδοσιν τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐλάστου περιεχομένου ἢ εἰς τὴν πιστὴν τῶν λέξεων ἐξελλήνισιν. Ἐν πρώτοις τὸν λατινικὸν ὄρον *determinismus* μετεφράσαμεν, ἀπολοθοόντες τῷ καθηγητῇ κ. Ἀνδροῦτσου,² ἔ τ ε ρ α ρ χ ι α ν, διότι ἐγομίσσαμεν ὅτι οὕτω ἀποδίδεται πιστότατα τὸ ὀβσιώδες χαρακτηριστικὸν τῆς θεωρίας, ἦν δι' αὐτοῦ διαιθῶς ἀποκαλοδοσιν οἱ σοφοί. Κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην αἱ πράξεις ἡμῶν δὲν εἶνε ἀπαόγασμα τῆς ἡμετέρας ἀτονομού

1. *Νέα Ζωή*, Ἀλεξανδροείας, 1922, τεύχ. 2, σελ. 210.

2. H. Bergson, (διάλεις τοῦ κ. Ἀνδροῦτσου) σελ. 15.

βουλήσεως, ἀλλ' ἀλλαγέθαι ἔχουσι τὴν προέλευσιν—ἀπαρρέουσιν ἐν ἑτέρας ἀρχῆς, ἐξ ἀνεξαρτήτων ἀπ' ἡμῶν αἰτίων. Πρὸλ. τὸ τοῦ Διαμασκηνοῦ: «ἀκούσιόν ἐστιν, εὐ ἡ ἀρχὴ ἔσθθεν . . . ἀρχὴν δὲ φαρμὴν τὴν ποιητικὴν αἰτίαν» (Patr. Gr. Migne, τ. 94, σ. 953). Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν θεωρίαν ταύτην ὁ Indeterminismus δύνανται νὰ ἐξελληνισθῇ: ἀβταρχία. Πρὸλ. τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὅτι ἐλευθέρως πράττει ὁ ἄνθρωπος εὐ ἡ ἀρχὴ ἐν αὐτῷ εἰδοί τα καθ' ἑαυτοῦ ἐν οἷς ἡ πράξις» (Ἠθ. Νικομ. Γ, 3, 111α, 23). Ὑπάρχουσιν οἱ μεταφράζοντες τὸν ὄρον determinismus: ὑπεξουσίον (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ αὐτεξουσίον), καὶ αἰτιοκρατίαν ἢ αἰτιολατρείαν ἢ αἰτιολογισμόν¹ (δοθέντος ὅτι ἡ βούλησις διὰ τῆς ἐκλογῆς εἰσάγει νέας αἰτίας, κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἀναπτυχθείσαν θεωρίαν, προφανῶς οἱ ὄροι εἴησι εὐδόλως διαστελλοῦσιν ἀλλήλων τὰς δύο ἀντιπάλους περὶ τῆς βουλήσεως δοξασίας). Ὁ κ. Βορέας προτιμᾷ τὸν ὄρον: δόγμα ἢ θεωρία τῆς ἀνάγκης, ἐν πολλαχῶς δι' ἀρχαίων μάρτυρων κατέχοροί (Φίλοσ. Ἐπιστ. Α', σελ. 295—296). Ἡ λέξις ἔραως ἀνάγκη ἐποδηλοῖ αἰσθητέον τινα καὶ ἀλλοχότον μοιραϊότητα μαλλον ἢ ἀόσηρὸν εἶρημὸν αἰτίων (Πρὸλ. τὸ τοῦ Πλάτωνος «Ἀνάγκης θυματρός» «ὁρῆς Λαχδέσεως λόγος», Πολιτείας, ι', 617 D).

Ἐν τῇ μεταφράσει εἶτα τὸς ὄρον continuité (kontinuität, continuity) πρὸςτιμῆσάμεν διὰ τὸ παραστατικώτερον τὴν ἑλληνικὴν ἀλλήλοσχητῶν, ἀντι τῆς ἐπι λέξις συνεχείας. Τὸν ἀντίθετον ὄρον discontinuité (Discontinuität, discontinuity) μεταφράσαμεν διὰ λειψίν, ἔχοντας διὰ ὄφει δει ἡ λέξις αὕτη σημαίνει ἀκριβῶς τὴν διακοπὴν τῆς συνεχείας. Πρὸλ. τὸ τοῦ Ξενοφωντός «οὐ πώποτε διέλειπον καὶ ζητεῖν καὶ μανθάνειν» (Ἀπολ. 16) καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους λεγόμενον διαλείπον ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶς χάσματός (Περὶ τῶν ζῶων ἱστ. 4, 8, 13).

Κατόπιν καθ' ἕσαν ἀφορᾷ εἰς τοὺς ὄρους: νοησιοκρατί (Intellectualismus) ὀρθολογισμός (rationalismus) βουλησιοκρατία (voluntarismus) πληθυντισμός (pluralismus) αισιοδοξία (optimismus) ἀπαισιοδοξία (pessimismus) ἀπολυτισμός (absolutismus) σχετικισμός (relativismus) ὠφελισμὸς ἢ χρησιμοκρατία ἢ χρησιμοθηρία (utilitarismus) θετικισμὸς (positivismus) τελεολογισμὸς ἢ ὀρθότερον τελολογισμὸς (finalis-

1. Οἱ ὄροι ὀρθιστικισμὸς ἢ παρορμητισμὸς δὲν λέγουσι προφανῶς τίποτε, ὄντες κατὰ λέξιν μεταφράσεις μόνον.

mus), οὐδεμία νομιζομένη χωρεῖ ἀντίρρησης, διότι καὶ ἀκριβεῖς εἶνε καὶ οἱ κλειστοὶ τοῦτων ἡρχομένων ἤδη καθιερωμένοι ἐν τῇ ἑλληνικῇ.

Τέσσερας μόνον ξένους ἔρους, καθιερωμένους ἐν τῷ δευτέρῳ ἡμῶν κινήματι ἀνερμηνεύτους, τοῦ ἐξῆς: nominalismus (ὀνοματισμὸν, ὡς θὰ ἐλέγομεν ἑλληνιστί), meliorismus (βελτιονισμὸν), creationismus καὶ traducanismus (ἑμψότεροι τῶν Σχολαστικῶν καὶ σπανιώτατοι). Ἐκ τῶν ὄρων τούτων, τῶν μὲν τριῶν τελευταίων ὑπεβλήθη ἐν τῷ κινήματι ἡμῶν ἐκείῳ (σελ. 42 καὶ 71) ἡ σημασία: διὰ τὸν πρῶτον ἐπιτραπήτω ἡμῖν νὰ παραπέμφωμεν εἰς τὸ ἐκδοθῆν ἤδη βιβλίον ἡμῶν: ὁ Πραγματισμὸς ἢ Ὀυμανισμὸς, μέρ. Β', κεφ. 4^{ον}, § 35 (ὁμοσ.), ἐνθα συντόμως τὰ κατ' αὐτὸν (διδασκαλίαν καὶ ὁμαδοῦς) ἀναπτύσσομεν.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

Καθηγητὴς ἐν τῷ Ἀδερφοφίῳ Γυμνασίῳ